

УДК 57(477)(092)"19"

DOI: 10.24919/2312-2595.6/48.228523

Марія РОГОЖА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, Україна, індекс 20300 (rohohzhamm@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

Бібліографічний опис статті: Рогожа, М. (2021). Науковий поступ М.І. Гавриленка у 40–50-х рр. ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 6/48, 365–380. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228523>.

НАУКОВИЙ ПОСТУП М.І. ГАВРИЛЕНКА у 40–50-х рр. ХХ ст.

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити особливості науково-дослідницької роботи природознавця М.І. Гавриленка (1889–1971) упродовж 40–50-х рр. ХХ ст. Показати його особисте вміння вивчати природу в умовах тенденційного ставлення до вченого у повоєнний період, зумовленого особливостями біографії. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах: історичної достовірності, об'єктивності, системності, багатофакторності, науковості та всебічності; використанні методів дослідження загальнонаукових (аналітичних, синтетичних, логічних, класифікацій); історичних (проблемно-хронологічних, порівняльно-історичних, історико-генетичних, ретроспективних) та міждисциплінарних. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в новітній історії вивчено наукову спадщину зоолога М.І. Гавриленка на основі опублікованих ним праць упродовж 40–50-х рр. ХХ ст. Встановлено, що, попри негативне ставлення соціуму до вченого, він продовжив продуктивно працювати. Для формування науково достовірних результатів вивчення різних класів тварин він використовував методи зоології, а також ботаніки, анатомії, остеології, фізіології, фізичної географії, геології, палеонтології, екології, біоценології та інших наук. **Висновки.** В результаті

© Марія Рогожа, 2021

практично 20-річного вивчення фауни хребетних Полтавщини вчений отримав кілька принципових результатів: 1) виявив зміни видового складу, 2) поглибив знання про маловідомі види тварин, 3) дослідив герпетофауну Полтавщини, чим розширив коло власних наукових інтересів, 4) уточнив питання зоогеографії тетерева (тетерева) в історичній ретроспективі, 5) провів порівняльно-видовий аналіз птахів Роду Очеретянка для різних екотонів у біогеоценозі, 6) провів у часово-просторовому континуумі (1929–1958) аналіз нових і маловідомих видів птахів на Полтавщині, 7) продовжив формування унікальної орнітологічної колекції. Загалом наголошено, що науковий поступ зоолога М.І. Гавриленка у зазначений період був продуктивним і результативним.

Ключові слова: Гавриленко; вчений; зоологія; Полтавщина; наука; дослідження; результати.

Mariya ROHOZHA

PhD (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2, Sadova Str., Uman, Ukraine, postal code 20300 (rohohamm@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

To cite this article: Rohozha, M. (2021). Naukovyi postup M.I. Havrylenka u 40–50-kh rr. XX st. [M.I. Gavrylenko's Scientific Progress in 1940–50s]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 6/48, 365–380. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228523> [in Ukrainian].

M.I. GAVRILENKO'S SCIENTIFIC PROGRESS IN 1940–50s

Summary. *The purpose of the research* is to reveal the peculiarities of the naturalist M.I. Havrylenko (1889–1971) research work during the 40's – 50's years of the twentieth century; to show his personal ability to study nature in terms of the tendency attitude to the scientist in the postwar period, due to the peculiarities of the biography. **The research methodology** is based on the principles of historical reliability, objectivity, systemcity, multifactoriality, scientificity and comprehensiveness; use of general scientific research methods (analy-

tical, synthetic, logical, classification); historical (problem-chronological, comparative-historical, historical-genetic, retrospective) and interdisciplinary. The scientific novelty lies in the fact that it is the first time in modern history the scientific heritage of the zoologist M.I. Havrylenko on the basis of his published works during the 40's – 50's years of the twentieth century is learned. It is established that, despite the negative attitude of society to the scientist, he continued working productively. To form scientifically reliable results of studying different classes of animals, he used the methods of zoology, as well as botany, anatomy, osteology, physiology, physical geography, geology, paleontology, ecology, biocenology and other sciences. Conclusions. After almost twenty years' study of the vertebrate fauna of Poltava region, the scientist obtained several fundamental results: 1) identified changes in species quantity, 2) deepened the knowledge of little-known animal species, 3) studied the herpetofauna of Poltava region, thus expanding his own scientific interests, 4) clarified the issue of zoogeography of black grouse in historical retrospect, 5) conducted a comparative species analysis of birds of the genus Ocheretyanka for different ecotopes in the biogeocenosis, 6) conducted an analysis of new and little-known bird species in the Poltava region in the space-time continuum (1929–1958), 7) continued the formation of a unique ornithological collection, importantly. In general, it is emphasized that the scientific progress of the zoologist M.I. Havrylenko during this period was productive and effective.

Key words: *Havrylenko; scientist; zoology; Poltava region; science; research; results.*

Постановка проблеми. Микола Іванович Гавриленко (1889–1971), природознавець, прожив насичене подіями та науковими здобутками життя. Досягнувши істотних результатів у науководслідницькій, краєзнавчій і педагогічній діяльності, був безпідставно репресований. Повернувшись із заслання перед нацистсько-радянською війною, через особисті обставини залишився в окупованій Полтаві. Під окупацією змушений працювати в місцевому краєзнавчому музеї. Після визволення Полтави до ярлика «ворог народу» додалося звинувачення у колаборантстві. Зрештою влаштувався у 1946 р. до місцевого педінституту викладачем зоології. Попри усілякі негаразди, не полишив вивчення природи краю. Упродовж 1940–1950-х рр. ХХ ст. за отриманими результатами

опублікував кілька важливих наукових праць. Їх зміст у соціокультурному сенсі й становить проблему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий доробок з достатньою повнотою для свого часу розглянули щодо результатів дослідницької діяльності (Демент'єв, Мекленбурцев, & Судилова, 1951; Кістяківський, 1957; Зубаровський, 1977). Йшлося про використані для узагальнювальних праць результати особистих досліджень вченого на Полтавщині. Історики науки (Самородов & Кигим, 2009) до 120-річчя від дня народження М. Гавриленка підготували спеціальний збірник, де зібрано та оприлюднено всі наявні на той час відомості про вченого та публікації про нього. Колега вченого по Харківському університету (Аверин, 1914) зробив перший аналіз ранньої публікації М. Гавриленка стосовно вивчення ним хребетних Полтавщини. Різні аспекти його життя та діяльності також вивчав історик біології (Рогожа, 2008, 2015) та ін.

Мета статті. Сприймаючи нерозривною єдність об'єкта та предмета дослідження, зауважимо, що вивчення тваринного світу Полтавщини вченим велося у непростих умовах соціокультурного простору, коли над іменем знаного українського вченого тяжіло клеймо «ворога народу» та безпідставні звинувачення у співробітництві з окупантами. У таких непростих умовах він знайшов у собі сили вивіститися над буднями та вести вивчення хребетних. Одержані й опубліковані дані своїм змістом і тематикою, масивом залученого для посилення достовірності матеріалу бачаться, з погляду аналізу відомостей, метою статті.

Виклад основного матеріалу. Уродженець Полтави, зоолог, орнітолог й урбоеколог Микола Іванович Гавриленко залишив після себе досить помітний слід у вивченні хребетних тварин різних частин України, зокрема, істотна кількість праць фауністичного характеру стосувалася ссавців і птахів, менша – інших груп з царини зоології. Його наукову спадщину склали 53 праці, опубліковані у повторюваних наукових виданнях і періодиці, останні – здебільшого – науково-популярного характеру.

Частина авторів розглядали отримані М. Гавриленком результати вивчення ссавців і птахів, не окреслювали й не аналізували сукупність чинників середовища існування об'єктів, здобутих вченим для вивчення. На нашу думку, цей важливий аспект

дослідницько-пізнавальної діяльності вченого залишався «за дужками» розуміння та сприйняття його творчої лабораторії.

Період 40–50-х рр. ХХ ст. для М. Гавриленка у соціальному сенсі сприйнятий нами достатньо складним із зазначених вище причин. Але вчений, попри різні привнесення морально-етичного характеру, продовжував вивчати природу Полтавщини. Аналіз опублікованих даних за цей період відкрив іще одну його іпостась природодослідника – глибинно освіченого вченого, який для формування доказової бази у статтях, підготовлених особисто, використовував відомості з біології та дотичних до неї галузей природничого знання.

Мова про дев'ять праць, опублікованих за п'ятнадцять років (1946/1959). Вони – результат послідовного ведення пошуково-дослідницької роботи у природному середовищі краю та дотичних територій. Саме у 1946 р. місцевий педінститут відзначив офіційно встановлене своє 25-річчя – як заклад вищої освіти. Серед заходів з відзначення ювілею, зокрема, передбачалося видання його «Наукових записок».

Серед опублікованого у них виявлено статтю «Нові види звірів і птахів для Полтавщини і їх біологія» (Гавриленко, 1946). Вчений вивчив біологію семи видів ссавців та двох – птахів. Мова у публікації йшла про Рясоніжку малу (*Neomys anomalus*), Вечерницю Лейслера (руда) (*Nyctalus leisleri* Schreber), Кажанка Нельсона (*Eptesicus nilssonii*), Кажана пізнього (*Eptesicus serotinus*), Бобра (*Castor fiber*), Щура водяного (*Arvicola amphibius*), Мишачу напасть (надмірне поширення гризунів). А також птахів: Лісо-степового малого строкатого дятла (*Dryobates minor*) та Дубровника (*Emberiza aureola*). Крім спеціального зоологічного аналізу виду, а також анатомії, фізіології, остеології, вчений залучив відомості із зоогеографії (наявність чи відсутність); ареалогії (величина ареалу); фізичної географії (територія першого виявлення, пора року); метеорології (температура, сніговий покрив); гідрології (повені, рівень води); агрономії (глибина знаходження вузла кушіння злаків); ветмедицини (епізootія гризунів). Дотримався професійної коректності, вказав результати вивчення цих видів вченими-зоологами І. Підоплічком, О. Мигуліним, Б. Поповим, В. Лавровим, А. Міхеєвим та ін. На нашу думку, відсилання до Зоомузею Московського університету здобутих екземплярів

Рясоніжки малої, Вечерниці Лейслера, Кажанка Нельсона та Кажана пізнього є виявом форми поваги до проф. М. Мензбіра, одного з його доброзичливців, і водночас до рівня його досліджень.

Наступний, сьомий, том «Наукових записок» пединституту помістив уже чотири його праці. Перша – «До герпетофауни Полтавщини» (Гавриленко, 1954а). У ній вчений розглянув чотири види плазунів: Ящірку зелену (*Lacerta viridis viridis*), Ящірку живородячу (*Lacerna vivipara*), Гадюку лісову (*Vipera berus berus*) та Вужа білобокого (*Natrix natrix persa*).

Характеризуючи Ящірку зелену, уточнив уявлення Кесслера (1853) та Бедряги (1886) щодо її поширення на Полтавщині. М. Гавриленко вказав, що вона властива лише Трибівському лісу біля Полтави, де займає ареал 1–1,5 кв. км. цього виду. З цією метою він указав наявність характерної трав'янистої та деревовидної рослинності. Добре вивчивши її фізіологію, зазначив, що в сплячку залягає у кінці серпня, виходить з неї у середині травня. Яйця відкладає у кінці травня – початку червня. Ящірка живородяча характерна майже для всієї Полтавщини. Її природний біотоп – закраїни торфових боліт, що межують із закраїнами лісових масивів, більше вільшаників.

М. Гавриленко вважає Гадюку чорну звичайною для Гетьманщини (болота – Авт.), як і для Полтавщини, найчастіше зустрічається в екотопі – стара північно-східна ділянка мішаного лісу біля Великого Болота (район Гетьманщини). Вуж білобокий характерний для всіх південних районів Полтавщини, зустрічається один серед п'ятдесяти звичайних.

Загалом, істотною ознакою статті є комплексний підхід до характеристики видів, а також ареалів їхнього існування.

Наступна – «Індійська очеретянка – *Agricola agricola septima subsp. nova* та Ставкова очеретянка – *Acrocephalus scirpaceus scirpaceus*» (Гавриленко, 1954d). Учений повідомив, що у травні 1931, червні 1934 та травні 1948 рр. на Ново-Санжарщині було здобуто самців Очеретянки індійської у стані фізіологічної активності. Проведений порівняльний аналіз полтавських із номінальними особинами з околиць Астрахані виявив, що забарвлення їх відрізняється, українські мають темний верх, надхвістя – яскраво руде. Астраханські особини Очеретянки індійської мають блідий одноманітний верх. Важливо, що вчений вказав: «Гніздова

область очеретянки, що описується, охоплює гирла Дніпра, Бугу, Дністра та Дунаю, а також береги і острови Чорного і Азовського морів» (Гавриленко, 1954d, с. 53). Цим підтвердив залучення матеріалів з області зоогеографії, фізичної географії та фізіології.

Знайомство з описом Очеретянки ставкової у статті М. Гавриленка – просто знахідка для професійного орнітолога, особливо це цікаво орнітологу-початківцю. Опис біологічного циклу розмноження висококваліфікований, як і стацій, де вони гніздяться. Для нас опис Очеретянки ставкової цікавий прикладами з порівняльної орнітології (біоцикл Очеретянки болотної), фізичної географії знаходження її ареалів, оології, застосування математичних методів для систематики видів очеретянок: великої, ставкової та болотної.

Загалом у описові птахів відчувається вплив орнітологічної наукової школи Харківського університету.

Третя стаття: «Два маловідомих звірі для Полтавщини» (Гавриленко, 1954b). Вона стосувалася Тхора степового – *Vormela peregusna peregusna* та Лося – *Alces alces alces*. Через два роки (1956) відомості про зазначені вище види хребетних були опубліковані в Збірнику праць Зоологічного музею Академії наук Української РСР, № 27. Тексти автентичні, їх аналіз викладено нижче.

Четверта мала назву: «До колишнього і сучасного розповсюдження тетервака – *Lyrurus tetrix tetrix*» (Гавриленко, 1954c). На думку вченого, «Розповсюдження тетервака, і минуле і сучасне, має певний інтерес як з боку екології, так і біоценології» (Гавриленко, 1954c, с. 71). Він указав, що перші відомості про тетервака (тетерева – Авт.) датовані 1771 р., його здобували в околицях Полтави, Старих і Нових Санжар, Кобеляк і Сокліки. У 1783–84 рр. їх бачили в Прилуцькому, Роменському, Гадяцькому, Лохвицькому та Зінківському повітах (всі – колишньої Полтавської губернії – Авт.). Відомості за 1810 і 1848 р. неточні. Лише Кесслер у відомостях за 1851 р. вказує їх у Красноградському повіті. Наступні опубліковані матеріали 1901–1902 рр. і стосуються знаходження птахів у Золотоніському та Переяславському повітах. Уже в 1924 р. тетерваків на території Полтавщини не виявляли (Гавриленко, 1929). Причини зникнення: «...вирубка лісів, викорчовування лісосіки під оранку, дикунське знищення весною самців на токах і таке ж дикунське знищення пастухами їхніх гнізд (Гавриленко,

1954с, с. 73). Але: «В 1953 році на Пирятинщині в урочищі Червонобережжя (Пирятинський лісгосп) 18 і 22 травня було знайдено гніздо тетервака. В гнізді було 12 яєць» (Гавриленко, 1954с, с. 73). Виходячи з цього, робить висновок про тенденцію поширення виду на південь.

Завершуючи статтю, вчений узагальнив наявні історичні відомості, на основі них зробив висновок, що у минулому на Полтавщині тетервак жив у двох протилежних екотопах. На Красноградщині в чагарниках біоценозу цілинного степу, а на Прилуччині – в екотопах суцільних лісів.

Знайдено невелике повідомлення «Опис пухового наряду поручейника», українською – коловодника (*Tringa stagnatilis*) (Гавриленко, 1955), опубліковане у Бюлетені Московського товариства природодослідників (нова серія) за 1955 р. Пташеня коловодника було виявлено на гнізді у природній стації «Велике болото» поблизу с. Мала Перещепина (у Новосанжарському р-ні Полтавської обл. – Авт.). Варто, на нашу думку, наголосити на двох аспектах повідомлення. Аспект перший: М. Гавриленко – високоерудований орнітолог. Тож у вступові зазначив, що «...наскільки відомо, в орнітологічній літературі ні вітчизняній, ні зарубіжній немає опису пухового наряду пташеняти поручейника *Tringa stagnates*. Немає опису пухового наряду ні в останній капітальній праці "Птахи СРСР" (Гладков, 1951), ні у Гартерта (Hartert, 1912–1921), ні в Уайзербі (Winherbi, 1924), ні, тим більше, у Наумана (Naumann, 1902). У роботі Уайзербі сказано про пуховий наряд "No examined" – не досліджений» (Гавриленко, 1955, с. 99). Наведена цитата підтверджує думку про перманентне вже на той час знайомство М. Гавриленка з новинами принаймні європейської орнітології. Другий аспект: учений професійно здійснив опис пташеняти у послідовності, загальноприйнятій в орнітології. Зауважимо, що тут відчутний вплив його вчителів – відомих учених-зоологів П. Сушкіна та О. Нікольського. Найперше – опис голови, потім шиї, тулуба. Окремо зазначені колір райдужки ока, барви дзьоба та кінцівок. Отже, цим повідомленням, опублікованим у знаному в СРСР та за його межами науковому виданні, М. Гавриленко заповнив лакуну невідомого в орнітології.

Побачив світ і матеріал фауністичного характеру «Замітка про лося та перев'язку на Полтавщині» (Гавриленко, 1956а). Він

поміщений до спеціального видання АН Української РСР. За нашими підрахунками, зоолог М. Гавриленко віднайшов у генезисі фауни хребетних Полтавщини достатньо відомостей про виявлення лося (*Alces alces*). Аналіз тексту замітки дозволив поділити всі відомості про лося на дві частини.

Перша частина стосувалася фіксації випадків зустрічі лося у ХХ ст. Указано дати: 1949 р. (Лохвиччина), 1951 р. (Яготинщина), 1951 р. (Київщина: Ржищівщина та Бровари). Ці факти мали документальні підтвердження. Відповідно, М. Гавриленко вважав, що «...очевидно, відбулося переселення лосів з більш північних районів, бо вони з'явилися і в інших місцевостях України, наприклад, на Поділлі» (Гавриленко, 1956а, с. 160). І Лохвиччина, і Яготинщина Полтавщини межують з лісною частиною Чернігівщини, тому такий висновок ученого цілком вкладається у розуміння явища розширення ареалу лося на Південь, до Лісостепу. Вчений для розуміння виявленої суми фактів застосував історико-територіальний аналіз випадків появи лося. Власне, йшлося не тільки про фіксацію фактів, їх узагальнення та формування уявлень (припущень) щодо причин їхньої появи на Полтавщині. Він висловив власне припущення – розширення ареалу існування.

На підтвердження цього – восени 1973 р. (озимина вже мала чотири листочки) автор спостерігав на полі північно-західніше м. Кобеляки родину лосів: самець, самка та двоє телят-цьогорічок.

Друга. М. Гавриленко висловив думку, що у недалекому історичному минулому «...про широке розповсюдження лосів на Полтавщині свідчать матеріали з розкопок Більського городища Зіньківського району...» (Гавриленко, 1956а, с. 161). Знайшов він також документальні відомості про розповсюдження лосів на Полтавщині, датовані 1840, 1856, 1867 рр., але там обов'язково йшлося і про лісові масиви як середовище перебування тварин. Це відомості з ХІХ ст. Тобто, лісові масиви, що існували в історичному минулому вздовж річок (заплавні ліси), вченим сприйняті як необхідне, головне – безпечне середовище для тварин.

Перев'язка або Тхір степовий (*Mustela eversmanni*) – представник хижих тварин степу. Це дало вченому підстави стверджувати, що «До 1951 р. всі відомі автору документальні дані про знахідку перев'язки на Полтавщині обмежувались колишнім Конградським повітом» (Гавриленко, 1956а, с. 163). Потім указав,

що на початок червня 1913 р. біля с. Ганебне (нині – Верхня Орілька – Авт.) впольовано одну особину перев'язки, два інші звірки здобуто в квітні 1928 р. у степу Кужеля (схил правого берега р. Орелі), нарешті – третій – у травні 1931 р. на високому правому березі р. Орчик.

М. Гавриленко вказав, що навіть в умовах околиці Полтави у 1951 р. було здобуто старого самця перев'язки. Стосовно нього ученим було зроблено та занотовано виміри основних пропорцій тіла. Зокрема, особливу увагу ним було звернено на розміри черепа хижака, указано двадцять одну позицію. Водночас зіставлення видової та родової назв виду рослини дереза (*Caragana frutex*) з місця події, котру вказав М. Гавриленко, дає підстави для сумнівів щодо достовірності. Так, дереза – деревовидна рослина родини Пасльонових, а *Caragana frutex* належить родині Бобових. Крім того, М. Гавриленко вказав: «Наприкінці лютого чи на початку березня 1954 р. в Сухівці Кобеляцького району здобуто двох тхорів-перев'язок. Шкірки з них доставлені в Полтаву до Спілки полтавського добровільного товариства мисливців і рибалок» (Гавриленко, 1956а, с. 163). Наголосимо, – вказані випадки здобуття перев'язки стосувалися степової частини Харківської та Полтавської областей. Зважаючи на наявність даних щодо сучасного стану популяції тхора-перев'язки, необхідно акцентувати увагу на тому фактові, що вид занесено до Червоної книги України (2009).

Наступна опублікована праця стосувалася все того ж тваринного світу Полтавщини (Гавриленко, 1956b). Вона, як вбачається з назви, покликана розширити наукове розуміння сучасного М. Гавриленку видового складу орнітофауни, але диференційоване. Володіючи знаннями про аборигенну фауну птахів регіону, він свідомо, як на наше розуміння, виокремив ті види, які варто вважати «новачками» пташиного світу Полтавщини, спеціально зосередивши увагу на нових, а також тих, які не властиві місцевій орнітофауні. У праці «Нові і маловідомі птахи Полтавщини» вчений розглянув віднайдені у стаціях Полтавщини 49 видів птахів. Знахідки було зроблено особисто, але для більшої переконливості вводив до змісту дані вивчення інших українських орнітологів: С. Тисаревського, М. Шарлеманя, В. Шевельова, Б. Вальха, М. Селезньова, М. Клименка, А. Йорданса, М. Воїнственського.

Детальне знайомство зі змістом статті дало вагомі підстави для розуміння істинного знанневого масиву, котрим володів М. Гавриленко та того ступеня досконалості, з яким вчений використав його для підготовки статті до видання Академії наук УРСР. Найперше, тут наявні відомості з поля української орнітології з усіма її складовими. Поряд з цим вчений залучив до формування цілісного уявлення про птахів Полтавщини пласти знання із зоології, морфології, анатомії, фенології, ботаніки, географії, зоогеографії, іхтіології, гідрології, лімнології, лукознавства, болотознавства ентомології. Цілісно вони формували уявлення про середовище життя птахів.

Унікаючи власне порівняльно-орнітологічного аналізу стосовно класифікації й відповідності видових назв, відзначимо і те, що М. Гавриленко користувався потрійною номенклатурою, використовуючи прийняті на той час видову/підвидову та родову назви. Крім того, остаточного переходу на українську номенклатуру не відбулося у зв'язку зі згортанням свого часу процесу коренізації, тому згадана вище робота містить українські та російські видові назви птахів.

У зв'язку з нашими уявленнями про життя птахів та їх поділом на групи за способом життя, виокремлено лише нові види та маловідомі (радше – рідкісні), оскільки вчений рідко зустрічав їх у ході польових досліджень. Зокрема, новим видом для Полтавщини стали, на думку вченого, – Сова бородата (біла) (*Strix nebulosa*). До маловідомих (тих, що рідко зустрічаються) віднесено: Фламінго рожевокрилий (*Phoenicopterus roseus*), Мартин полярний (*Larus hyperboreus*), Кроншнеп середній (*Numenius phaeopus*), Пелікан рожевий (*Pelecanus onocrotalus*), Баклан великий (*Phalacrocorax carbo*), Савка білоголова (*Oxyura leucocephala*).

На завершення ознайомлення зі змістом цієї статті варто наголосити на тому, що вперше стосовно орнітофауни Полтавщини зроблено доповнення стосовно нових видів, які вселилися та тих, що залітали зрідка. Свого часу орнітолог М. Мензбір високо оцінив узагальнювальну працю «Птахи Полтавщини» (Гавриленко, 1929). На думку першого, воно було найбільш повним для того часу зведенням орнітологічного характеру щодо вказаної території. А цією ґрунтовною статтею М. Гавриленко підтвердив продовження системного дослідження орнітокомплексу краю. Крім того,

стаття важлива з погляду зоогеографії, оскільки розширює наші уявлення щодо динаміки орнітофауни Полтавщини, її змінюваності під впливом різних факторів живої і косної природи.

Наступна публікація своїм змістом логічно продовжила попередню, однак спостережено посилення автором зоогеографічного компонента (Гавриленко, 1958). Цю публікацію, автор, на нашу думку, обумовлено використав для підсилення акцентованого інтересу щодо окремих видів птахів, які спостерігалися ним особисто під час польових досліджень на території Полтавщини (без врахування зміни меж області станом на 07.01.1954). Якщо у попередній публікації було окреслено науковий інтерес вченого щодо 49-ти видів птахів, то у названій мова йде лише про п'ятнадцять. У передмові до неї вчений наголосив, що мова: «...у статті про тих птахів, які зоогеографічно приналежні переважно Середземномор'ю» (Гавриленко, 1958, с. 77). Отже, наявність на Полтавщині птахів, які приналежні до Середземноморської зоогеографічної області (Склетер, 1859), з погляду М. Гавриленка, свідчить про динамічні процеси у навколишньому середовищі, що виникають з різних причин, але відповідно впливають, зокрема, на популяції окремих видів.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Вивчення наукового поступу М. Гавриленка упродовж зазначеного періоду дало підстави стверджувати, що його науково-дослідницька робота істотно збагатила та розширила відомості про тваринний світ Полтавщини, що зробило можливим вважати його одним з найрезультативніших регіональних учених. Узагальнене сприйняття змісту опублікованих праць дало підставу виділити такі принципові наукові результати: 1) вчений виявив зміни видового складу тварин; 2) суттєво поглибив знання про маловідомі види тварин; 3) дослідив герпетофауну Полтавщини, чим розширив і збагатив коло наукових знань; 4) уточнив питання зоогеографії тетервака (тетерева) в історичній ретроспективі; 5) провів порівняльно-видовий аналіз птахів Роду Очеретянка для різних еко-топів у біогеоценозі; 6) провів у часово-просторовому континуумі (1929–1958) аналіз нових і маловідомих видів птахів на Полтавщині; 7) продовжив, що важливо, формування унікальної орнітологічної колекції. Загалом наголошено, що науковий поступ зоолога М. Гавриленка у зазначений період був продуктивним і

результативним. Ці результати сприйнято наслідком комплексного підходу до вивчення природи краю, оскільки вчений використав методи досліджень не тільки зоології, а й ботаніки, анатомії, остеології, фізіології, фізичної географії, геології, палеонтології, залучив відомості з екології, біоценології та інших наук

Знайдене й осмислене дає підстави вести мову про необхідність створення цілісної інтелектуальної біографії, оскільки йдеться найперше про людину, якій були властиві особисті переживання й емоції. Науковець змушений був цікавитися політикою, історією, літературою, спілкувався з колегами, друзями, мав родинне коло, зрештою – займався захистом природи та спілкувався з владними структурами, відстоюючи свої наукові переконання.

Автор висловлює свою вдячність: співробітникам Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Дмитру Володимировичу Бондаренку та бібліотеки Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена Національної академії наук України Людмилі Михайлівні Ластиковій і Вікторії Анатоліївні Івановій за надану допомогу в роботі з опублікованими працями М.І. Гавриленка.

Джерела та література

- Аверин, В.Г.** (1914). Ежегодник Естественного-исторического музея Полтавского губернского земства. 1912. Вып. 1. *Бюллетени Харьковського общества любителей природы, 1*, 91–93.
- Гавриленко, М.** (1954b). Два маловідомих звірі для Полтавщини. *Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, 7*, 63–68. Київ: Рад. Школа.
- Гавриленко, М.** (1954a). До герпетофауни Полтавщини. *Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, 7*, 47–52. Київ: Рад. школа.
- Гавриленко, М.** (1954c). До колишнього і сучасного розповсюдження тетервака *Lagurus tetra* на Полтавщині. *Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, 7*, 71–75. Київ: Рад. школа.
- Гавриленко, Н.И.** (1958). Залеты некоторых птиц на Полтавщину. *Ученые записки Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. Вып. 197: Орнитология* (Вып. 1, с. 77–80). Москва: Изд-во МГУ.

- Гавриленко, М.І.** (1956а). Замітка про лося та перев'язку на Полтавщині. *Збірник праць Зоологічного музею Академії наук Української РСР*, 27, 160–164. Київ.
- Гавриленко, М.** (1954d). Індійська очеретянка – *Agricola agricola septima* subsp. nova та Ставкова очеретянка – *Acrocephalus scirpaceus scirpaceus* на Полтавщині. *Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка*, 7, 53–62. Київ: Рад. школа.
- Гавриленко, М.** (1946). Нові види звірів і пахів для Полтавщини і їх біологія. *Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту: ювілейне видання. 1921–1946 рр.*, 6, 121–129. Полтава.
- Гавриленко, М.І.** (1956b). Нові і маловідомі птахи Полтавщини. *Матеріали про охорону природи на Україні*, 1, 96–110. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР.
- Гавриленко, Н.И.** (1955). Описание пухового наряда поручейника. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Новая серия. 126-й год издания. Отдел биологический* (Т. 60 (4), с. 99). Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та.
- Гавриленко, Н.И.** (1929). *Птицы Полтавщины*. Полтава: Изд-во Полтав. Союза охотников.
- Дементьев, Г.П., Мекленбурцев, Р.Н., & Судиловская, А.М.** (1951). *Птицы Советского Союза* (Т. 1). Москва: Советская Наука.
- Зубаровський, В.М.** (1977). *Фауна України. Т. 5: Птахи. Вип. 2: Хижкі птахи*. Київ: Наукова думка
- Кістяківський, О.Б.** (1957). *Фауна України. Т. 4: Птахи: загальна характеристика птахів. Курині. Голуби. Пастушки. Рябки. Журавлі. Дрофи. Кулики. Мартини*. Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР.
- Рогожа, М.М.** (2015). Внесок полтавського орнітолога М.І. Гавриленка у вивчення птахів України та Радянського Союзу. *Історія науки і техніки*, 7, 183–195. Київ: ДЕТУТ.
- Рогожа, М.М.** (2008). Зоогеографічні дослідження М.І. Гавриленка на Полтавщині. *Актуальні питання історії науки і техніки: Матеріали 6-ої Всеукр. конф.*, 11–12 жовтня 2007 р. (с. 283–286). Полтава.
- Самородов, В.М., & Кигим, С.Л.** (2009). *Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять*. М.В. Гриньов (Ред.). Полтава.

References

- Averin, V.G.** (1914). *Ezhegodnik Estestvenno-istoricheskogo muzeya Poltavskogo gubernskogo zemstva. 1912. Vyp. 1* [Yearbook of the Natural History Museum of the Poltava Provincial Zemstvo. 1912. Vyp. 1].

Byulleteni Kharkovskogo obshchestva lyubiteley prirody – Bulletins of the Kharkiv Society of Nature Lovers, 1, 91–93 [in Russian].

- Havrylenko, M.I.** (1954b). Dva malovidomykh zviri dlia Poltavshchyny [Two little-known animals for Poltava region]. *Naukovi zapysky Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V.H. Korolenka – Poltava Korolenko National Pedagogical University, 7, 63–68. Kyiv [in Ukrainian].*
- Havrylenko, M.I.** (1954a). Do herpetofauny Poltavshchyny [To the herpetofauna of Poltava region]. *Naukovi zapysky Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V.H. Korolenka – Poltava Korolenko National Pedagogical University, 7, 47–52. Kyiv [in Ukrainian].*
- Havrylenko, M.** (1954c). Do kolyshnoho i suchasnoho rozpovsiudzhennia tetervaka na Poltavshchyni [Before the former and modern distribution of black grouse in Poltava region]. *Naukovi zapysky Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu imeni V.H. Korolenka – Scientific notes of Poltava State Pedagogical Institute named after V.H. Korolenko, 7, 71–75. Kyiv [in Ukrainian].*
- Gavrilenko, N.I.** (1958). Zalety nekotorykh ptits na Poltavshchinu [Visits of some birds to the Poltava region]. *Uchenye zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta im. M.V. Lomonosova. Vyp. 197: Ornitologiya – Scientific notes of the Moscow State University. M.V. Lomonosov. Iss. 197: Ornithology (Iss. 1, pp. 77–80). Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].*
- Havrylenko, M.I.** (1956a). Zamitka pro losia ta pereviazku na Poltavshchyni [A note about a moose and bandaging in the Poltava region]. *Zbirnyk prats Zoolohichnoho muzeiu Akademii nauk Ukrainiskoi RSR – Collection of works of the Zoological Museum of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 27, 160–164. Kyiv [in Ukrainian].*
- Havrylenko, M.** (1954d). Indiiska ocheretianka ta stavkova ocheretianka na Poltavshchyni [Indian reed warbler and pond reed warbler in Poltava region]. *Naukovi zapysky Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. V.H. Korolenka – Scientific notes of Poltava State Pedagogical Institute named after V.H. Korolenka, 7, 53–62. Kyiv [in Ukrainian].*
- Havrylenko, M.I.** (1946). Novi vydy zviriv i ptakhiv dlia Poltavshchyny i yikh biolohiia [New species of animals and birds for Poltava region and their biology]. *Naukovi zapysky Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu: yuvileine vydannia. 1921–1946 rr. – Scientific notes of Poltava State Pedagogical Institute: anniversary edition. 1921–1946, 6, 121–129. Poltava [in Ukrainian].*
- Havrylenko, M.I.** (1956b). Novi i malovidomi ptakhy Poltavshchyny [New and little-known birds of Poltava region]. *Materialy pro okhoronu*

- pryrody na Ukraini – Materials on nature protection in Ukraine*, 1, 96–110. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainskoi RSR [in Ukrainian].
- Gavrilenko, N.I.** (1955). Opisaniye pukhovogo naryada porucheynika [Description of the downy outfit of the handguard]. *Byulleten Moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Novaya seriya. 126-i god izdaniya. Otdel biologicheskoy – Bulletin of the Moscow Society of Naturalists. New episode. 126th year of publication. Biological department* (Vol. 60 (4), p. 99). Moskva: Izd-vo Moskov. gos. un-ta [in Russian].
- Gavrilenko, N.I.** (1929). *Ptitsy Poltavshchiny [Birds of the Poltava region]*. Poltava: Izd-vo Poltav. Soyuza okhotnikov [in Russian].
- Demytyev, G.P., Meklenburtsev, R.N., & Sudilovskaya, A.M.** (1951). *Ptitsy Sovetskogo Soyuza [The Soviet birds]*. (Vol. 1). Moskva: Sovetskaya Nauka [in Russian].
- Zubarovskiy, V.M.** (1977). *Fauna Ukrainy. T. 5: Ptakhy. Vyp. 2: Khyzhi ptakhy [The Fauna of Ukraine. Vol. 5: Birds. Iss. 2: Birds of prey]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kistiakivskiy, O.B.** (1957). *Fauna Ukrainy. T. 4: Ptakhy: zahalna kharakterystyka ptakhiv. Kurni. Holuby. Pastushky. Riabky. Zhuravli. Drofy. Kulyky. Martyny [The Fauna of Ukraine. Vol. 4: Birds: general characteristics of birds. Chicken. Pigeons. Cowgirls. Ryabki. Cranes. Bustards. Sandpipers. Martini]*. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainskoi RSR [in Ukrainian].
- Rohozha, M.M.** (2015). Vnesok poltavskoho ornitologa M.I. Havrylenka u vyvchennia ptakhiv Ukrainy ta Radianskoho Soizu [The contribution of Poltava ornithologist M.I. Gavrilenko in the study of birds of Ukraine and the Soviet Union]. *Istoriia nauky i tekhniky – History of science and technology*, 7, 183–195. Kyiv: DETUT [in Ukrainian].
- Rohozha, M.M.** (2008). Zoooehrafichni doslidzhennia M.I. Havrylenka na Poltavshchyni [Zoogeographical research of M.I. Gavrilenko in the Poltava region]. *Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniky: Materialy 6-oi Vseukrainskoi konferentsii, 11–12 zhovtnia 2007 r. – Current issues in the history of science and technology: Proceedings of the 6th All-Ukrainian Conference, October 11–12, 2007.* (pp. 283–286). Poltava [in Ukrainian].
- Samorodov, V.M., & Kyhym, S.L.** (2009). *Pryrodoznavets Mykola Havrylenko: epokha ta pamiat [Naturalist Mykola Gavrylenko: epoch and memory]*. M.V. Hrynov (Ed.). Poltava [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.02.2021 р.